

Dag Rønningen

**Overganger fra arbeidsmarkedet
til trygd**
En litteraturoversikt

Notater

Innhold

Innhold	1
1. Innledning	3
2. Demografisk utvikling og arbeidsmarkedsdeltagelse	3
3. Norsk litteratur	6
3. 1. Offentlige utredninger	7
3.1.1. Fleksibel pensjonering (NOU 1998:19).....	7
3.1.2. Sykefravær og uførepensjonering - et inkluderende arbeidsliv (NOU 2000:27).....	9
3.2. Tre sentrale norske studier.....	12
3.2.1. Assessing the effects of early retirement.	12
3.2.2. Early Retirement and Economic Incentives.....	15
3.2.3. Effects of Enterprise Characteristics on Early Retirement.	18
3. 3. Andre norske studier.....	25
4. Internasjonal litteratur	26
4.1. Økonomiske insentiver og tidligpensjonering	26
5. Annen litteratur	29
5.1. Økonomiske insentiver i pensjonssystemet.....	29
5.2. Teknologi og tidligpensjonering.....	29
6. Oppsummering	30
7. Litteraturliste	31
De sist utgitte publikasjonene i serien Notater	33

1. Innledning

En stadig økende andel eldre, og en tiltagende tidligpensjonering utgjør en stor utfordring for mange land, deriblant Norge. Det innebærer at en mindre andel av befolkningen vil være i arbeidsstyrken, og finansiere pensjonsytelsene til pensjonistene. I tillegg til den økende andelen som blir alderspensjonister, har det også vært en sterk økning i tidligpensjoneringen, slik at den reelle pensjonsalderen er betydelig lavere enn grensen for alderspensjon. I Norge har antall uførepensjonister økt sterkt de siste årene, og denne utviklingen er antatt å forsette i årene framover. Alle i offentlig sektor, og omtrent halvparten av de privatansatte, har tilgang til en avtalefestet pensjonsordning (AFP), som fra 1998 gjelder fra fylte 62 år. I de fleste land er pensjonssystemet hovedsakelig et såkalt Pay-as-you-go system. Det betyr at dagens sysselsatte betaler pensjonen til dagens pensjonister.

I Norge, som i mange andre land, er pensjonssystemet også omfordelende mellom grupper innen samme generasjon. Det vil si at det ikke er et fullt aktuarisk forhold mellom det man betaler inn i pensjonsavgifter, og det man får utbetalt i pensjonsytelser. En annen variant er et fondsbasert system, som innebærer at den enkelte sparer i fond, og får utbetalt oppspart beløp med avkastning i pensjon. Det er ikke nødvendigvis så stor forskjell på de to systemene, og det vil avhenge av hvordan de utformes.

Det er en omfattende litteratur omkring ulike pensjonssystemer. I dette notatet vil jeg ikke gå inn på slike spørsmål. Det jeg vil se nærmere på er selve pensjoneringsbeslutningen. Det er forsket en hel del på hva som kan tenkes å forklare overgangen fra arbeid til pensjon, både internasjonalt og i Norge. Notatet vil ta for seg viktige deler av denne litteraturen, og gi en oversikt over den kunnskap som forskningen til nå har frembrakt. Hovedvekten vil bli lagt på empirisk forskning, og da særlig for Norge. Viktige resultater fra internasjonal litteratur med relevans for Norge vil imidlertid bli gjengitt.

2. Demografisk utvikling og arbeidsmarkedsdeltagelse

I tabell 1 er det gjengitt fremskrivninger for antall pensjonister fra mikrosimuleringsmodellen MOSART for perioden 1995 til 2030.¹ Av tabellen ser vi at det har skjedd en sterk økning i antall uførepensjonister de senere årene. Denne utviklingen antas å fortsette fram mot 2010. Dette skyldes at det i denne perioden blir en sterk økning i antall personer i årskull som har en stor andel uføre. Videre ser vi at antall alderspensjonister er omtrent på samme nivå i perioden 1995 til 2010. Fra 2010 og fram mot 2030 skjer det derimot en økning på om lag 50 prosent i antall alderspensjonister. Det er store årskull som i denne

¹ Hovedtrekkene i MOSART-modellen og forutsetningene som ligger til grunn er beskrevet i Fredriksen og Rønningen (2001). En utførligere beskrivelse av MOSART er gjort i Fredriksen (1998).

perioden går av med alderspensjon. Dette vil også være pensjonister med opptjening av store pensjonsytelser, da de har kunnet tjene opp fulle rettigheter i folketrygden.

I tabell 2 og tabell 3 er det gjengitt deltagerrater i arbeidsstyrken for menn og kvinner fra 1980 og til 1999. Vi ser at det har skjedd en sterk nedgang i deltagerratene for menn over 60 år i denne perioden. For kvinner har det funnet sted en økning i arbeidsmarkedsdeltakelsen i denne perioden, noe som mer enn oppveier tendensen til tidligpensjonering. Det er bare kvinner over 65 år som har en nedgang i deltagerraten.

I tabell 4 er det gjengitt estimert pensjoneringsalder fra OECD (1998). Ved beregningen har man lagt til grunn at laveste alder for pensjonering er 45 år. Videre benyttes 5 års aldersgrupper, og befolkningen antas å være normalfordelt innen hver aldersgruppe. Pensjonering antas å være lineær i alder innen hver aldersgruppe. Eksakte formler for beregning finnes i OECD (1998).

Vi ser at alderen for pensjonering har gått ned for både menn og kvinner i alle land, med unntak for menn på Island. Så for de kvinner som har vært i arbeidsmarkedet er den reelle pensjonsalderen redusert i denne perioden. Det er imidlertid en del variasjon i nedgangen i pensjonsalder mellom land og etter kjønn.

Tabell 1. Befolkningen etter pensjoniststatus. Absolutte tall i tusen.

	1995	1999	2010	2030
Alderspensjonister	616	613	612	942
Uførepensjonister	226	265	385	412
AFP-pensjonister	9	26	57	62
Etterlattepensjonister	27	24	19	18
Attføringspensjonister	74	85	90	85
Ikke pensjonister	3 417	3 464	3 542	3 580
I alt	4 295	4 477	4 705	5 099

Tabell 2. Deltagerrater i arbeidsstyrken for Norge. Menn. I prosent av befolkningen.

Aldersgruppe/År	1980	1990	1995	1999
45-55	92,3	91,9	90,7	90,7
55-59	85,0	82,0	81,3	84,7
60-64	73,4	64,2	62,5	61,1
Over 65	34,3	25,0	15,3	13,4
16-64	84,3	83,4	82,4	85,0

Kilde: Labour Force Statistics (2000), OECD.

Tabell 3. Deltagerrater i arbeidsstyrken for Norge. Kvinner. I prosent av befolkningen.

Aldersgruppe/År	1980	1990	1995	1999
45-55	73,9	79,6	79,4	83,0
55-59	59,0	62,0	66,0	71,3
60-64	40,2	46,5	47,7	49,5
Over 65	12,7	12,0	9,0	9,4
16-64	62,2	70,7	72,1	76,1

Kilde: Labour Force Statistics (2000), OECD.

Tabell 4. Estimert gjennomsnittsalder ved overgang ut av arbeidsstyrken blant eldre arbeidere I OECD landene.

Menn	1950	1960	1970	1980	1990	1995	Endring 1960-1995
Australia	66.0	66.1	65.0	62.7	62.4	61.8	-4.3
Belgia	64.8	63.3	62.6	61.1	58.3	57.6	-5.6
Canada	66.7	66.2	65.0	63.8	62.8	62.3	-3.9
Danmark	67.1	66.7	66.3	64.5	63.3	62.7	-4.0
Finland	66.8	65.1	62.7	60.1	59.6	59.0	-6.1
Frankrike	66.1	64.5	63.5	61.3	59.6	59.2	-5.3
Hellas	68.2	66.5	65.6	64.9	62.3	62.3	-4.2
Irland	68.3	68.1	67.5	66.2	64.0	63.4	-4.8
Island	68.9	68.8	66.7	69.3	68.9	69.5	0.7
Italia	66.9	64.5	62.6	61.6	60.9	60.6	-3.8
Japan	66.7	67.2	67.7	67.2	66.5	66.5	-0.7
Luxembourg	65.8	63.7	62.5	59.0	57.6	58.4	-5.2
Nederland	66.4	66.1	63.8	61.4	59.3	58.8	-7.3
New Zealand	64.8	65.1	64.7	62.9	62.2	62.0	-3.1
Norge	67.6	67.0	66.5	66.0	64.6	63.8	-3.2
Portugal	67.8	67.5	67.2	64.7	63.9	63.6	-4.0
Spania	68.1	67.9	65.2	63.4	61.6	61.4	-6.5
Storbritannia	67.2	66.2	65.4	64.6	63.2	62.7	-3.5
Sverige	66.8	66.0	65.3	64.6	63.9	63.3	-2.7
Sveits	67.7	67.3	66.7	65.5	64.8	64.6	-2.7
Tyrkia	69.1	68.7	68.0	64.9	63.5	63.6	-5.2
Tyskland	65.7	65.2	65.3	62.2	60.3	60.5	-4.7
USA	66.9	66.5	65.4	64.2	64.1	63.6	-2.9
Østerrike	66.4	63.9	62.7	60.1	58.7	58.6	-5.3

Tabell 4 (forts.). Estimert gjennomsnittsalder ved overgang ut av arbeidsstyrken blant eldre arbeidere I OECD landene.

Kvinner	1950	1960	1970	1980	1990	1995	Endring 1960-1995
Australia	63.6	62.4	60.3	58.2	57.6	57.2	-5.2
Belgia	62.9	60.8	59.1	57.5	54.7	54.1	-6.7
Canada	61.2	64.3	63.0	60.5	59.3	58.8	-5.5
Danmark	63.0	64.6	62.0	61.0	59.9	59.4	-5.2
Finland	64.7	63.2	60.6	59.6	59.4	58.9	-4.3
Frankrike	69.0	65.8	64.0	60.9	59.0	58.3	-7.5
Hellas	64.3	64.4	64.3	62.5	60.6	60.3	-4.1
Irland	68.7	70.8	69.8	66.0	61.8	60.1	-10.7
Island	69.6	65.8	66.4	66.0	..
Italia	64.0	62.0	60.7	59.5	57.5	57.2	-4.8
Japan	65.5	64.6	64.6	63.9	63.9	63.7	-0.9
Luxembourg	64.8	63.8	62.3	60.8	56.0	55.4	-8.4
Nederland	64.1	63.7	62.9	58.4	55.8	55.3	-8.4
New Zealand	61.2	62.5	60.9	58.7	59.2	58.6	-4.0
Norge	69.0	70.8	66.2	61.5	63.0	62.0	-8.8
Portugal	68.5	68.1	65.3	62.9	61.0	60.8	-7.3
Spania	68.9	68.0	64.7	63.6	59.7	58.9	-9.1
Storbritannia	63.9	62.7	62.4	62.0	60.5	59.7	-3.0
Sverige	65.4	63.4	62.5	62.0	62.4	62.1	-1.3
Sveits	67.2	66.9	65.4	62.4	61.1	60.6	-6.3
Tyrkia	70.2	69.2	68.3	67.6	68.3	66.6	-2.6
Tyskland	62.7	62.3	62.2	60.7	58.2	58.4	-3.9
USA	64.2	65.1	64.8	62.8	62.2	61.6	-3.5
Østerrike	64.7	61.9	60.6	59.3	56.7	56.5	-5.4

Kilde: Table II.1 i OECD (1998).

I litteraturen er nedgangen i gjennomsnittlig pensjonsalder analysert i en rekke arbeider. Man har søkt å finne hva som kan forklare tendensen til tidligpensjonering, og på den måten identifisere hvilke tiltak som vil kunne settes i verk for å bremse eller motvirke denne utviklingen. Resten av dette notatet vil ta for seg viktige deler av litteraturen omkring disse spørsmålene.

3. Norsk litteratur

Det har i Norge blitt gjennomført flere studier omkring overgangen fra arbeidsmarkedet til trygd. Fokus i disse studiene har vært noe varierende, men særlig de økonomiske insentiver har vært sentrale. Jeg vil i dette avsnittet ta for meg to offentlige utredninger og tre sentrale forskningsartikler. Jeg vil gå litt inn på hvordan analysene er gjennomført, hvilke data som er brukt, og de resultatene som er fremkommet.

3. 1. Offentlige utredninger

Det er gjennomført flere offentlige utredninger omkring tidligpensjonering. Her vil jeg gjengi noen hovedpunkter fra to utredninger, NOU 1998:19, "Fleksibel pensjonering", og NOU 2000:27, Sykefravær og uførepensjonering - et inkluderende arbeidsliv."

3.1.1. Fleksibel pensjonering (NOU 1998:19)

I NOU 1998:19 oppsummeres viktige faktorer som har betydning for beslutningen om overgangen fra arbeid til trygd. Både utstøtings- og tiltrekningsmekanismer ligger til grunn for pensjoneringsatferd og tilpasning i arbeidsmarkedet. Utstøtingsmodellen vektlegger at tidlig tilbaketrekking fra arbeidsmarkedet må ses i forhold til hvordan individet føler at det mestrer arbeidslivets krav. Tiltrekningsmodellen bygger på at pensjonsbeslutninger representerer rasjonelle valg som respons på økonomiske insentiver i det samlede skatte-, pensjons- og overføringssystemet. Forskning på området støtter begge disse forklaringsmodellene som relevante til å forklare tidligpensjonering blant eldre arbeidere. En del studier har fokusert på forhold som normer og verdier i forhold til tidligavgang, og at disse kan endres over tid.

Forskningen har ikke vist noen entydige holdepunkter for at eldre opp til 70 år skulle ha problemer med å mestre arbeidslivets krav som følge av alderssvækkelse. Noen egenskaper svekkes med alderen, men dette kan kompenseres på andre områder gjennom erfaring og modning. Det kan derfor synes som et paradoks at helse oppgis å være den viktigste enkeltfaktoren bak tidligavgang fra arbeidslivet.

En rekke forskningsresultater tyder på at mange eldre har et kunnskaps- og kompetanseproblem. Dette gir seg særlig utslag i konkurransen om nye jobber. Det kan ytterligere være en forklaring på at eldre er særlig utsatt i forbindelse med omstillings- og nedbemanningsprosesser. Flere utviklingstrekk i samfunnet, som for eksempel internasjonalisering, økt konkurranse og den teknologiske utviklingen peker i retning av økt omstilling og dermed behov for en arbeidsstyrke som er fleksibel og i stand til å skaffe seg ny kompetanse gjennom hele yrkeskarrieren. Betydningen av kompetanse vil øke og isolert sett kunne bidra til å gjøre situasjonen for eldre vanskeligere i årene framover. På den annen side vil andelen eldre med utdanning også øke, noe som kan bidra til å dempe problemet. Et godt generelt utdanningsnivå vil imidlertid ikke være tilstrekkelig. Oppdatering og fornyelse av yrkes- og fagkompetanse gjennom hele yrkeskarrieren vil være vesentlig for muligheten til å ta i bruk ny kunnskap og teknologi. Etter- og videreutdanning for voksne vil derfor gjøre denne gruppen bedre i stand til å konkurrere om de nye jobbene med yngre arbeidssøkere som nylig har avsluttet utdanningen.

Økonomiske forhold er av betydning for tidligpensjonering. En intervjuundersøkelse utført av FAFO gir uttrykk for en asymmetrisk betydning av økonomiske insentiver (West Pedersen 1997). Det er nødvendig med meget store årlige påslag i framtidig pensjon i forhold til i dag for å vurdere utsatt pensjonering. Samtidig ville pensjonering ett år tidligere være uaktuelt for de fleste dersom dette førte til reduserte framtidige ytelser. Resultatene fra en analyse av Thøgersen et al er gjengitt. En tilsvarende artikkel omtales nedenfor i dette notatet, og vil ikke bli gjentatt her.

Både norske og internasjonale analyser fremhever kompensasjonsnivået og hvordan dette varierer med inntektsnivået som yrkesaktiv, som sentral for pensjoneringsbeslutningen. Kompensasjonsnivå eller dekningsgrad er definert som hva en kan få av ytelser som pensjonist i forhold til inntekt som yrkesaktiv. Kompensasjonsnivået vil imidlertid ikke på en fullgod måte gjenspeile hvilke insentiveffekter som ligger innbakt i pensjons- og skattesystemet, hvis fokuset særlig skal være rettet mot pensjonsordningenes virkninger på eldre arbeidstakers arbeidstilbud. Denne typen analyser må ta utgangspunkt i at pensjoneringsbeslutninger ses i et lengre perspektiv. Den neddiskonterte verdien av de framtidige pensjonsytelsene fratrukket framtidig skatt på pensjon, utgjør pensjonsformuen. Det sentrale for pensjoneringsbeslutningen innenfor denne rammen er hvordan pensjonsformuen vil påvirkes av å fortsette i arbeid. Det relative forholdet mellom endringen i pensjonsformuen og lønnsinntekt etter skatt, vil representere en implisitt skatt på fortsatt arbeid hvis endringen i pensjonsformuen er negativ og et implisitt subsidium hvis den er positiv. En fleksibel pensjonsordning med forsikringsmessig avkorting vil være innrettet slik at pensjonsformuen er upåvirket av avgangstidspunkt. Denne tilnærmingen og begrepsbruken er benyttet i en rekke studier av hvordan pensjonssystemene påvirker pensjoneringsatferden, se blant annet omtale nedenfor av OECD (1998) og Gruber og Wise (1997).

Det norske pensjonssystemet har gått i retning av en stadig svakere sammenheng mellom yrkesaktivitet, og derav pensjonsopptjening, og nivået på pensjonsytelsene. Følgende trekk særpreger det norske alderspensjonssystemet:

- *Sterk vekst i minstepensjonen over tid har gitt sterkere insentiver til å gå av ved første anledning.*
- *Avkorting av sært tillegg mot tilleggspensjon krone mot krone, medfører at verdien av opparbeidede pensjonsrettigheter reduseres eller fjernes for et betydelig antall framtidige pensjonister. Dette svekker sammenhengen mellom yrkesaktivitet og pensjonsytelse, og gir isolert sett svakere insentiver til å stå i arbeid.*
- *Reduksjon av tilleggspensjonsprosenten og taket for opptjening vil gradvis redusere sammenhengen mellom yrkesaktivitet og pensjonsnivå, og vil ha samme effekt som avkorting av særtillegget.*

Beregninger viser at det er høye implisitte skatterater på arbeid for de norske førtidspensjonsordningene.

En fleksibel pensjonsordning basert på forsikringsmessig avkorting/tillegg og 67 år som ordinær pensjonsalder, vil være kostnadsnøytral i forhold til et regelverk hvor alle går av ved 67 år. I prinsippet vil en slik ordning også være nøytral i forhold til pensjoneringsbeslutningen. Arbeidstakerne velger det tidspunktet som best svarer til deres ønsker og behov, og er i denne valgsituasjonen stilt overfor kostnader og gevinster ved tidlig eller utsatt pensjoning som avspeiler de samfunnsøkonomiske virkningene av deres valg.

Sammenliknet med et pensjonssystem som ivaretar samfunnsøkonomiske effektivitetshensyn kan en konkludere at dagens AFP-ordning gir for sterke økonomiske insentiver til å gå tidlig ut av yrkeslivet.

Mange pensjonsordninger har som krav for å tilstå pensjon at en må gå helt ut av arbeidslivet. Det vil tilsynelatende kunne være klare gevinster å hente både for den enkelte og for samfunnet om eldre arbeidstakere som ellers ville gå av med full pensjon, kunne motta delvis pensjon sammen med lønn for deltidsarbeid. Det er imidlertid problemer knyttet til utformingen av et regelverk for slike kombinasjonsordninger.

3.1.2. Sykefravær og uførepensjoning - et inkluderende arbeidsliv (NOU 2000:27)

I NOU 2000:27 gjøres det en gjennomgang av sykefravær og uførhet. Sykefravær og uførepensjoning har økt kraftig på slutten av 1990-tallet. Når det gjelder sykefravær så står en liten del av de sysselsatte for det meste av sykefraværet. I 1997 sto 5 prosent av de sysselsatte for 80 prosent av det totale sykefraværet som varte ut over arbeidsgiverperioden.

Blant personer som bruker opp sykepengerrettighetene er det rundt en tredjedel som mottar uførepensjon etter 6 måneder. Rundt en fjerdedel mottar rehabiliteringspenger, mens rundt 10 prosent er på yrkesrettet attføring. Av personer som avsluttet rehabiliteringspenger i første halvår 1997 gikk hver femte person tilbake i arbeid, mens en nesten like stor andel gikk direkte over på uførepensjon. Rundt 40 prosent hadde enten innvilget uførepensjon eller foreløpig uførepensjon.

Antall personer på yrkesrettet attføring holdt seg relativt konstant i perioden 1995 til 1999. For 2000 er det en økning. Det har også vært en økning i antall personer på arbeidsmarkedstiltak for yrkeshemmede. Ordinær skolegang er det hyppigst brukte attføringstiltaket. I 1999 gikk 26 prosent av de som avsluttet yrkesrettet attføring over i arbeid eller fortsatte med utdanning for egen regning. 22 prosent ble registrert som arbeidssøkere, mens 40 prosent ble sendt til trygdeetaten for vurdering av andre trygdeytelser. Blant de som ble henvist til trygdeetaten var det aktuelt å vurdere uførepensjon i 18 prosent av tilfellene.

Andelen som går direkte fra sykepenger til uførepensjon økte fra 27 prosent i 1995 til 34 prosent i 1998. Det har også vært en økning i andelen som går fra rehabiliteringspenger til uførepensjon, mens andelen som har vært på yrkesrettet attføring før overgangen til uførepensjon har gått noe ned.

Videre går man gjennom årsakene til den sterke veksten i stønadsmottagere. Det finnes ingen enkeltstående faktor som kan forklare økningen i sykefravær og tilgangen til uførepensjon. Økonomer har vært opptatt av at stønadsordningenes utforming har betydning for trygdeforbruket, og at folk tilpasser seg endringer i regelverket på en rasjonell måte. Andre faggrupper har vært mindre opptatt av individuelle valg, men har sett på endringer i trygdeforbruk som et resultat av endringer på andre samfunnsområder.

Det er lansert flere modeller for å forklare endringer i trygdeforbruk og veksten i tallet på stønadsmottagere, men det er fremdeles mange hypoteser/antagelser som er uforklart. Følgende årsaksvariabler trekkes fram som mulige forklaringer på den sterke veksten i sykefravær og uføretilgang de senere årene:

- *Demografiske forhold*
- *Helsemessige forhold*
- *Forholdene på arbeidsmarkedet*
- *Arbeidsmiljø*
- *Holdninger og "fraværskultur"*
- *Endringer i regelverket*
- *Administrative forhold*
- *Mangel på relevante behandlings- og rehabiliteringstiltak*

Det har vært satt i verk en rekke tiltak for å forebygge sykefravær og hindre varig "utstøting" fra arbeidslivet. Tiltakene har dels vært på systemnivå/bedriftsnivå, dels på individnivå. Arbeidslinja ble lansert på begynnelsen av 1990-tallet. Målet med arbeidslinja har vært at flest mulig skal kunne delta i arbeidslivet og forsørge seg selv. For å støtte opp om arbeidslinja ble vilkårene for å få trygdeytelser strammet inn. Det ble gjort endringer i ansvars- og oppgavefordelingen mellom offentlige etater og regelverket, for å motivere personer som allerede er tilstøtt uførepensjon til å prøve seg i arbeid.

Partene i arbeidslivet har en sentral rolle i det sykefraværsforebyggende arbeidet. Avtalene som ble inngått mellom partene på begynnelsen av 1990-tallet omfattet alle sektorer. Det foreligger imidlertid ikke dokumentasjon over omfanget av tiltak på bedrifts/virksomhetsnivå. Sykefraværet gikk ned på begynnelsen av 1990-tallet. Hvorvidt denne nedgangen har sammenheng med partenes engasjement er ikke dokumentert.

Trygdeetaten har på 1990-tallet fått et mer omfattende ansvar for oppfølging av sykemeldte, og har fra 1993 fått flere nye virkemidler i oppfølgingsarbeidet, blant annet ordningen med aktiv sykemelding. Det har imidlertid tatt lang tid å etablere gode rutiner for individuell oppfølging, og det kan ikke dokumenteres noen effekt av trygdeetatens innsats i form av lavere sykefravær på nasjonalt nivå.

Tiltak fra det offentliges side for å bedre arbeidsmiljøet og styrke HMS-arbeidet i bedriftene har heller ikke hatt noen dokumentert effekt på sykefraværet. Om lag halvparten av virksomhetene utfører systematisk HMS-arbeid. Bistand fra Arbeidslivstjenesten har gitt gode resultater i enkelte bedrifter, men det er bare et fåtall bedrifter som har fått slik bistand. Satsing på yrkesrettet attføring har ikke bidratt nok til å motvirke den sterke økningen i uføretilgangen.

Det er satset betydelige ressurser på forsøksvirksomhet for å forebygge sykefravær, bedre arbeidsmiljøet og finne fram til gode behandlings- og attføringstiltak. Erfaringene er varierende, men også her mangler en dokumentasjon på at forsøkene har ført til redusert fravær eller lavere uføretilgang. Personer som har deltatt i rehabiliteringsforsøk som har medført tett oppfølging over en periode, rapporterer derimot om bedret livskvalitet.

Når det gjelder regelendringene på slutten av 1990-tallet og tiltak som skal gjøre det lettere å kombinere arbeid og trygd, er det for tidlig å si noe om effekten av disse i form av økt yrkesaktivitet blant uførepensjonister.

Utvalget mener det er nødvendig å iverksette en helhetlig tiltakspakke. Et viktig prinsipp er at tiltak for å forebygge at personer faller varig ut av arbeid, skal forankes i arbeidslivet og iverksettes i samarbeid mellom arbeidslivets parter, og mellom partene og myndighetene.

Sykelønnsordningen må utformes slik at den stimulerer til nærvær. Det må lønne seg for arbeidsgivere å forebygge sykefravær og legge til rette for at sykemeldte arbeidstakere skal komme raskere tilbake i arbeid. Det må lønne seg for arbeidstakere å være på jobb.

Den helhetlige tiltakspakken består av følgende elementer:

- Tidligere intervensjon og bedre oppfølging av sykemeldte
- Bruk av funksjonsvurdering
- Utvidet adgang til å bruke egenmelding ved sykdom
- Flere virkemidler til bedriftene
- Styrking av ordningen med kjøp av helsetjenester
- Endringer i dagens sykelønnsordning

Det forutsettes at tiltakspakken skal være kostnadsnøytral for alle parter i forhold til dagens gjennomsnittsfravær. Videre forutsettes det at alle tiltakene ses som en del av en balansert helhet.

Tiltak for å forebygge sykefravær på arbeidsplassen er etter utvalgets mening den mest effektive måten å forebygge uførepensjonering. For å hindre at personer som har en arbeidsevne/funksjonsevne blir ansett for å være varig uføre, er det også nødvendig å se nærmere på utformingen av uførepensjonsordningen. Ordningen må etter utvalgets oppfatning utformes slik at den stimulerer til arbeid, og det må legges til rette for at flere uførepensjonister kan komme tilbake i arbeid helt eller delvis. Utvalget mener det må stilles strenge krav om at attføring skal være forsøkt eller vurdert før det kan tilstås uførepensjon. For å hindre for tidlig uførepensjonering foreslår utvalget at det foretas en oppmykning av unntaksreglene for å kunne yte rehabiliteringspenger utover ett år.

Utvalget foreslår at nåværende uførepensjonsordning deles inn i en tidsbegrenset uførestønad og en varig uførepensjon. Personer der varig framtidig arbeidsevne er usikker skal innvilges en tidsbegrenset uførestønad. Varig uførepensjon skal som hovedregel bare tilstås personer som er 100 prosent arbeidsuføre uten utsikt til bedring av arbeidsevnen.

Formålet med å innføre en tidsbegrenset uførestønad er å rette større fokus på den enkeltes mulighet til å utnytte sin arbeidsevne. For å stimulere personer som er innvilget uførepensjon eller tidsbegrenset uførestønad til å forsøke seg i arbeid eller øke arbeidsinnsatsen, foreslår utvalget å innføre en ny modell for avkorting av uførepensjon mot arbeidsinntekt. Det bør etter utvalgets oppfatning alltid lønne seg å arbeide mer.

3.2. Tre sentrale norske studier

3.2.1. Assessing the effects of early retirement.

Bratberg, Holmås og Thøgersen (1998) studerer overgangen fra yrkesaktivitet til trygd. De ser herunder også på substitusjonsvirkningene mellom uførepensjon og AFP-pensjon. De analyserer dette innenfor en enkel to-periode livssyklusmodell. I første periode av livet, som "ung", arbeider man og arbeidstilbudet er helt uelastisk. I andre periode, som "gammel", er pensjonering mulig. De økonomiske insentivene som ligger i AFP-ordningen innebærer at det er en sterk substitusjonseffekt i retning av tidligpensjonering. Denne effekten er sterkest for lavinntekts grupper. Dette kommer av at de taper relativt sett mindre på å være pensjonist over en lengre periode enn de med middels eller høy inntekt.

Bratberg, Holmås og Thøgersen benytter data fra MOTIPE databasen for perioden 1992-1996 i analysen. Denne databasen inneholder individdata om sosioøkonomisk bakgrunn, arbeidsmarkedsdeltakelse og trygdestatus for hele befolkningen mellom 50 og 70 år. De benytter et utvalg som ble 64 år i første halvdel av 1994, og som var i jobb på den tiden. Disse individene følges i to og et halvt år. Ved slutten av perioden er hvert individ i én av følgende fem tilstander; i) Fortsatt i arbeid, ii) AFP-pensjonist, iii) Ufør, iiiii) Arbeidsledig, eller v) "Annet". Disse tilstandene dekker alle muligheter. Utvalget de bruker består av 6441 individer, som deles i to underutvalg. Det ene underutvalget består av 4637 individer som har rett til AFP-pensjon (AFP-utvalget). Det andre underutvalget utgjøres av de som ikke har rett til AFP-pensjon, og er de resterende 1804 individene. For perioden som studien ser på, var alle i offentlig sektor inkludert i AFP-ordningen, samt omtrent 43 prosent i privat sektor. Forutsetningen er at de tilfredsstillte bestemte vilkår. Disse er i hovedtrekk i) 10 år med inntekt minst lik grunnpensjon (37 033 kroner i 1993) etter 50 års alder, ii) 10 år med inntekt minst dobbelt så stor som grunnpensjon siden 1967, og iii) årlig inntekt minst lik grunnpensjonen i det året som man går av med AFP-pensjon, og i året før. Alle disse kravene må tilfredsstilltes. Tabell 5 gjengir overgangssannsynligheter fra første halvdel i 1994 til to og et halvt år senere for de ulike utvalgene. Vi ser at av de som ikke har rett til AFP-pensjon er det flere som er i jobb, enn blant de som har rett til AFP-pensjon, 61,8 prosent mot 37,6 prosent. Det er større sannsynlighet for å være ufør eller arbeidsledig blant de som ikke er inkludert i AFP-ordningen. Analysen videre gjennomføres ved å estimere en multinomisk logit modell. Den estimeres separat for hvert av utvalgene. Resultatene viser at inntekt i 1993 reduserer sannsynligheten for å bli AFP-pensjonist. Å være i heltids arbeid øker sannsynligheten for å forbli i arbeidsmarkedet, noe som de antar kan ha å gjøre med at heltids ansatte har en sterkere tilknytning til arbeidsmarkedet enn de som er i deltidsarbeid. De finner at de økonomiske variablene ikke har noen signifikant effekt på beslutningen om uførepensjon, og tar dette som en indikasjon på at det for individer med muligheter for AFP, er helseårsaker som ligger til grunn for uførepensjonering. Videre finner de at tidligere arbeidsledighet har en negativ effekt på sannsynligheten for å bli sysselsatt, og en positiv effekt på sannsynligheten for å bli AFP-pensjonist.

Tabell 5. Overgangssannsynligheter for de ulike utvalgene. (Prosent i parentes).

	Alle	Under AFP-ordningen	Ikke under AFP
Fortsatt i arbeid	2857 (44,4)	1743 (37,6)	1114 (61,8)
AFP-pensjonist	2335 (36,3)	2335 (50,4)	-
Uførhet	481 (7,5)	241 (5,2)	240 (13,3)
Arbeidsledig	263 (4,1)	106 (2,3)	157 (8,7)
Annet	505 (7,8)	212 (4,6)	293 (16,2)
N	6441	4637	1804

Kilde: Bratberg, Holmås og Thøgersen (2000).

Helseproblemer øker sannsynligheten for både uførepensjon og AFP-pensjon, og reduserer sannsynligheten for sysselsetting. Menn har større tilbøyelighet til å tidligpensjonere seg enn kvinner. Dette kan skyldes både helsemessige årsaker og at kvinner i gjennomsnitt har lavere pensjon enn menn.

For de som ikke har rett til AFP, viser resultatene at det å være mann ikke har noen betydning for sannsynligheten til å tidligpensjonere seg. Effekten av tidligere sykdom på sannsynligheten for uførhet øker, og det er en positiv effekt av å være gift med en trygdemottager på sannsynligheten for å bli uførepensjonist selv.

En hovedmålsetting med artikkelen er å studere hvorvidt introduksjonen av AFP-ordningen førte til økt tidligpensjonering, eller om ordningen bare kommer som et substitutt for uførepensjon. Dette er delvis besvart i tabell 5, som viser at sysselsettingsandelen er mye lavere i gruppen med rett til AFP-pensjon. Ved å benytte koeffisientene fra estimeringen på utvalget uten rett til AFP-pensjon på gruppen med rett til AFP-pensjon får de fram forskjellene mellom de to gruppene. Dette er vist i tabell 6. Vi ser av siste kolonne i tabellen at 28,4 prosent av AFP-pensjonistene ville vært uførepensjonister dersom de ikke hadde hatt rett til AFP-pensjon, 8,3 prosent ville vært arbeidsledige, mens 33,1 prosent ville vært i fortsatt arbeid. Dette viser at noe over en tredel av innstrømmingen til AFP-pensjon kommer fra andre tidligpensjoneringsordninger. En tredel ville vært i arbeid, mens resten av ulike andre grunner ville vært utenfor arbeidsstyrken.

I tabell 7 er det vist tilsvarende, men der er individene delt inn etter inntekt. Vi ser at det er noe større substitusjon mellom AFP og uførepensjon for de med lav og middels inntekt enn de med høyere inntekt. Det er imidlertid større tilbøyelighet til å bli lenger i arbeidsmarkedet for de med høy inntekt. Deltids arbeidere har aller størst tilbøyelighet til å bli i arbeidsmarkedet, dersom de ikke er under AFP-ordningen.

Tabell 6. Overganger i AFP-utvalget.

	Observert	Ikke under AFP ¹	Forskjell	Forskjell i % av AFP
Fortsatt i arbeid	37,6	54,3	-16,7	33,1
AFP-pensjonist	50,4	-	-	-
Uførhet	5,2	19,5	-14,3	28,4
Arbeidsledig	2,3	6,5	- 4,2	8,3
Annet	4,6	19,7	-15,1	30,0

Kilde: Bratberg, Holmås og Thøgersen (2000).

¹ Beregnet ved å benytte koeffisienter fra utvalget uten AFP på AFP-utvalget.

Tabell 7. Overganger i AFP-utvalget for ulike inntektsgrupper.

	Deltidsarbeidere			Lavinntektsarbeidere			Medium inntektstakere			Høyinntektsarbeidere		
	OA ¹	Uten	% av	OA ¹	Uten	% av	OA ¹	Uten	% av	OA ¹	Uten	% av
	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP	AFP
Fortsatt i arbeid	35,0	56,3	41,4	33,5	48,9	28,4	37,2	51,8	28,4	45,1	60,1	34,1
AFP-pensjonist	51,4	-	-	54,3	-	-	51,4	-	-	44,0	-	-
Uførhet	6,4	16,4	18,9	6,4	24,6	33,5	5,1	22,1	33,1	2,6	15,7	29,8
Arbeidsledig	2,6	5,3	5,3	2,6	8,6	11,0	2,4	6,7	8,4	1,5	5,6	9,3
Annet	4,6	22,3	34,4	3,2	17,9	27,1	3,9	19,4	30,2	6,8	18,7	27,0
N	1267			1104			1187			1097		

Kilde: Bratberg, Holmås og Thøgersen (2000).

Note: ¹ Observert andel.

3.2.2. Early Retirement and Economic Incentives.

Hernæs, Sollie og Strøm (2000) analyserer tidligpensjonering og økonomiske insentiver. De benytter mikrodata fra 1990 og 1992, og estimerer en competing-risk modell med tre tilstander, pensjonering, delvis pensjonering kombinert med deltids jobb, og heltids arbeid. I tabell 8 vises utviklingen i tilknytningen til arbeidsmarkedet for sysselsatte i 1990, og som var 65, 66 eller 67 år gamle i 1992. Vi ser at det er større andel som fortsatt er sysselsatt i 1992 blant alle arbeidstakere relativt til de som har rett til AFP-pensjon.

I tabell 9 gjengis elastisiteter for overgangssansynlighetene med hensyn på endringer i konsum, beregnet for gjennomsnittsverdier på variablene. Endret inntekt i en tilstand gir endrete konsummuligheter i denne tilstanden. Det er effekten av en endring i konsummulighetene på arbeidstilbudet som analyseres. Q_{21} indikerer overgang fra tilstand 2, som er delvis pensjonering kombinert med deltids arbeid, til full pensjonering (tilstand 1). Dersom konsum i tilstand 1, C_1 , økes med én prosent så øker tilbøyeligheten til å gå over på fulltidspensjon med 0,57 prosent. Tilsvarende ser vi at tilbøyeligheten til å gå av med fulltidspensjon reduseres med 0,72 prosent dersom konsum i tilstand med delvis pensjon, C_2 , øker med én prosent. I nedre del av tabell 9 ser vi tilsvarende overgangssansynligheter, men fra heltids jobb. Vi ser at økte konsummuligheter i en tilstand gir økt sannsynlighet for å bli i den tilstanden. Det ser vi ved at elastisitetene er positive langs diagonalen fra øverst til venstre til nederst til høyre. Økt konsum i full pensjon øker sannsynligheten for at en som er i heltids jobb går over på full pensjon. Tilsvarende ser vi at økt konsum i tilstanden delvis pensjon kombinert med deltids jobb reduserer tilbøyeligheten til å gå over på full pensjon. Det samme gjelder dersom konsumet øker for tilstanden heltids jobb. Det reduserer risikoen for overgang til full pensjon. Resten av tabellen kan leses tilsvarende.

Tabell 8. Overganger fra heltids sysselsetting i 1990 til ulike tilstander i 1992. I prosent.

Status i 1992	<u>Alle arbeidstakere; alder i 1992</u>			<u>Med rett til AFP; alder i 1992</u>		
	65	66	67	65	66	67
Sysselsatt	59	52	13	39	30	3
Delvis pensjonert	19	19	57	30	28	55
Pensjonert	5	12	26	4	23	35
Annet	17	17	4	27	19	7

Kilde: Hernæs, Sollie og Strøm (2000)

Tabell 9. Elastisiteter for overgangssannsynligheter med hensyn på endringer i konsum, evaluert for gjennomsnittsverdier.

Elastisiteter for overgangssannsynligheter fra initial tilstand 2; delvis pensjonering		
Med hensyn på:	Q_{21}	Q_{22}
C_1	0,57	-1,01
C_2	-0,72	1,26

Elastisiteter for overgangssannsynligheter fra initial tilstand 3;
heltids jobb

Med hensyn på:	Q_{31}	Q_{32}	Q_{33}
C_1	1,53	-0,52	-0,52
C_2	-0,93	1,64	-0,94
C_3	-1,01	-1,02	1,63

Kilde: Hernæs, Sollie og Strøm (2000)

I tabell 10 vises effekten av partielle endringer i individuelle karakteristika for overgangssannsynligheter fra heltids jobb. Første rad er referansetilfellet. Vi kan se at alder spiller en stor rolle for overgangen til pensjon. De med lang utdanning har mindre tilbøyelighet til å gå av med full pensjon enn de med lavere utdanning. Kvinner har større sannsynlighet for å bli i arbeidsmarkedet, og det samme gjelder om man er

Tabell 10. Effekten av partielle endringer i individuelle karakteristika for overgangssannsynlighetene fra heltids jobb.

Variable	Forbli i heltids jobb Q ₃₃	Overgang til delvis pensjon Q ₃₂	Overgang til full pensjon Q ₃₁
Referanse: alle dummier lik null	0,40	0,40	0,20
Alder 64 i 1990	0,23	0,37	0,40
Alder 65 i 1990	0,07	0,48	0,45
Utdanning minst 12 år	0,50	0,40	0,10
Kvinne	0,57	0,27	0,16
Gift	0,48	0,38	0,14
Tjenesteytende næring	0,36	0,51	0,13

Kilde: Hernæs, Sollie og Strøm (2000)

gift. Å jobbe i servicesektoren gir lavere sannsynlighet for å gå av med full pensjon. Alle disse effektene er partielle. Dersom noen av disse faktorene påvirker hverandre, vil det innebære at vi har kombinerte effekter i tillegg. Kvinner er sannsynligvis overrepresentert i tjenesteytende næringer, og den kombinerte effekten av kjønn og næringstilhørighet kan derfor innebære at det er større sannsynlighet for overgang til delvis pensjon for kvinner enn for menn. I tillegg er inntekter og pensjoner holdt konstante. Den totale effekten av variasjoner i individuelle karakteristika på disse overgangssannsynlighetene kan ikke beregnes uten å ta hensyn til effekten disse endringene har for inntekter og pensjoner.

I tabell 11 er det vist simuleringresultater for endringer i de økonomiske insentivene fra dagens situasjon. Basert på heltids arbeid i 1992 økes den årlige pensjonen med 7,2 prosent fra og med 1993. Økningen i pensjon fra 1993 krever at man arbeider i 1992. Alle andre inntekter antas å være konstante. En slik økning i pensjonen resten av livet nesten fordobler sannsynligheten for at man blir i arbeid i 1992, for så å

Tabell 11. Resultater fra to simuleringseksperimenter.

Alternativer	Overgangssannsynligheter fra 1990 til 1992		
	Forbli i heltids jobb Q ₃₃	Overgang til delvis pensjon Q ₃₂	Overgang til full pensjon Q ₃₁
Referansetilfellet	0,384	0,362	0,253
Årlig pensjonsøkning på 7,2 % etter 1992, dersom man jobber heltid i 1992	0,706	0,164	0,130
Årlig pensjonsøkning på 0,72 % etter 1992, dersom man jobber heltid i 1992	0,418	0,341	0,241

Kilde: Hernæs, Sollie og Strøm (2000)

gå av med pensjon i 1993. En tiendedel av denne økningen i årlig pensjon har imidlertid ikke så stor effekt på sannsynligheten for å bli i arbeid i 1992.

3.2.3. Effects of Enterprise Characteristics on Early Retirement.

Tysse (2001) gjør en studie av tidligpensjoneringsatferd blant eldre arbeidere. Hun benytter økonomiske og demografiske karakteristika som forklaringsvariable. Hovedtema er imidlertid å studere effekten av arbeidsomgivelsene, som i dette tilfellet spesielt er foretaks karakteristika, på beslutningen om tidligpensjonering. Hun benytter registerdata for 1992-1997, og kombinerer individuelle karakteristika med informasjon om foretaket. Utvalget består av personer som er mellom 63 og 67 år i perioden 1992-1997.

Tabell 12 gir en oversikt over overgangssannsynlighetene ut fra arbeidsmarkedet både for de med rett til AFP-pensjon, og de uten en slik rett, samt etter kjønn. I tillegg gjengis gjennomsnittlig varighet i arbeidsmarkedet etter fylte 63 år. Tabellen er en noe omarbeidet versjon av tabell 5.1 i rapporten. Vi kan se at omtrent 50 prosent av befolkningen går ut av arbeidsstyrken via én av tre muligheter, AFP-pensjon, uførepensjon, eller en annen overgang ut av arbeidsstyrken. Dette kan være arbeidsledighet eller andre pensjonsordninger. Den resterende halvparten er ikke observert med noen overgang ut av arbeidsstyrken før de når 67 års alder. Vi ser at det er noe flere som går ut av arbeidsmarkedet blant de som har rett til AFP enn for de som ikke har rett til AFP. Dette gjelder både for menn og kvinner. For begge kjønn er det noe større andel som går ut av arbeidsstyrken via andre ordninger enn AFP og uførepensjon i gruppen uten rett til AFP. Når det gjelder varighet etter fylte 63 år før man går ut av arbeidsstyrken, er den eneste forskjellen av noe betydning at menn uten rett til AFP-pensjon blir fem måneder lengre i arbeidsmarkedet enn menn som ikke har en slik rett til AFP.

En diskret hasardratemodell estimeres. Resultatene for de med rett til AFP er gjengitt i tabell 13, mens resultatene for de uten rett til AFP er gjengitt i tabell 14.

Vi ser at gifte menn og kvinner er mer tilbøyelig til å tidligpensjonere seg enn ikke gifte. Dette kan skyldes at gifte ønsker mer fritid, eller det kan komme av at gifte har bedre økonomiske muligheter til å klare seg ved tidligpensjonering. Videre ser vi at separerte/skilte kvinner har større risiko for å gå over på uførepensjon enn gifte kvinner, mens ugifte kvinner og enker har mindre risiko for uførhet enn gifte kvinner. Det gjelder uansett om de kvinnelige arbeiderne har rett til AFP eller ikke.

For personer uten rett til AFP har ikke sivilstatus noen signifikans for andre overganger fra arbeidsstyrken (OLF). Ugifte kvinner med rett til AFP har mindre sannsynlighet for andre overganger fra arbeidsstyrken

enn gifte kvinner. Ugifte menn med rett til AFP, har lavere sannsynlighet for overganger til uførepensjon og andre overganger ut av arbeidsstyrken enn gifte menn. Tidligere gifte menn har en lavere sannsynlighet for overgang til AFP enn gifte menn. Enker og enkemenn er imidlertid mer tilbøyelig til å gå ut av arbeidsstyrken via OLF enn gifte.

Velutdannede kvinner med rett til AFP har større tilbøyelighet til å pensjonere seg via AFP og OLF enn kvinner med lavere utdanning. For menn med rett til AFP har ikke utdanning noen betydning. En mulig forklaring på at kvinner med høyere utdanning har en større tilbøyelighet til å gå av med AFP enn lavere utdannede er at de i større grad har en kontinuerlige yrkeskarriere. De kan derfor i sterkere grad trenge tidligpensjonering og de kan også ha bedre økonomiske muligheter til å gå av tidligere.

Når det gjelder de økonomiske variablene så viser de i stort sett det samme som i de tidligere studiene vi har sett på, så jeg går ikke noe nærmere inn på de her.

Sammenhengen mellom tidligpensjonering og arbeidsomgivelsene som rapporteres i denne studien viser at foretakskarakteristikaene bidrar signifikant til å forklare tidligpensjonering. Andelen ansatte over 50 år i et foretak reduserer sannsynligheten for overgang til AFP og uførhet, mens overgang til andre førtidspensjonsordninger er mindre påvirket av aldersprofilen i foretaket. Størrelsen på foretaket er av liten betydning for eldre menn, mens kvinner har større tilbøyelighet til å gå over på AFP eller andre førtidspensjonsordninger dersom de arbeider i store foretak. Overganger til AFP synes å være mer vanlig i foretak der gjennomsnittsutdannelsen for de ansatte er mellom 10 og 14 år, enn i foretak med gjennomsnittlig utdanning både lavere og høyere. Overganger til uførepensjon eller andre førtidspensjonsordninger er ikke påvirket av utdanningsprofilen i foretaket.

Man skulle kanskje anta at det er arbeidere i tunge fysiske jobber som i størst grad skulle benytte seg av AFP, og at disse jobbene befinner seg i mannsdominerte foretak. Det er imidlertid ingen tendens til større tidligpensjonering i mannsdominerte foretak. Det ser derimot ut til at menn med rett til AFP har en større tilbøyelighet til å tidligpensjonere seg, noe som fanges opp av variabelen "Total work experience on average", i stedet for "Proportion of male employees".

Bortsett fra jordbruk, skogbruk og fiske, post og telekommunikasjon og andre offentlige og private tjenester så har menn i alle andre næringer større sannsynlighet for å gå over på AFP enn i industrien. Det er noe overraskende da AFP-ordningen ble startet blant annet med tanke på industriarbeidere. Menn som ikke har rett til AFP har lavere sannsynlighet for å gå over på uførepensjon i alle næringer i forhold til i industrien.

Tidligpensjonering er mindre påvirket av næring blant kvinner. Blant kvinner uten rett til AFP og som jobber deltid over lang tid har mindre tilbøyelighet til å gå av tidlig. En slik effekt ser vi ikke blant menn. Videre er foretaks karakteristika viktigere for overganger til uførhet blant kvinner uten rett til AFP enn blant kvinner med rett til AFP. Dette gjelder ikke for menn. Bortsett fra dette synes ikke menn og kvinner å påvirkes spesielt ulikt av de foretaks karakteristika som er benyttet.

Ganske mange med rett til AFP går av ved første mulighet. Når det gjelder overgang til uførhet er det ikke noe mønster når det gjelder varighet fra fylte 63 år og til overgangen til uførhet inntreffer, noe som heller ikke var å vente. For andre overganger ut av arbeidsmarkedet er det mange ulike muligheter. Mange går ut av arbeidsmarkedet ved 65 års alder, noe som kan skyldes at de har en eller annen tjenestepensjonsordning som trer i kraft da. Disse overgangssannsynlighetene er vist i figurer i artikkelen.

Tabell 12. Overgangssannsynligheter og varighet av tilknytningen til arbeidsmarkedet før overgang til pensjoniststatus etter fylte 63 år.

Tilstander	Alle	Med rett til AFP-pensjon				Uten rett til AFP-pensjon			
		Menn		Kvinner		Menn		Kvinner	
		Hyppighet	Prosent	Gj.sn. varighet	Hyppighet	Prosent	Gj.sn. varighet	Hyppighet	Prosent
AFP	20 514	11 763	40,820 måneder	8 751	34,820 måneder	2 281	12,618 måneder	2 121	15,119 måneder
DP ¹	10 156	2 942	10,218 måneder	2 812	11,219 måneder	3 146	20,821 måneder	3 236	23,122 måneder
OLF ²	10 664	2 321	8,116 måneder	1 961	7,820 måneder	5 427	35,9	5 357	38,2
Totalt antall overganger	41 334	17 026	59,1	13 526	53,8	9 695	64,130 måneder	8 669	61,831 måneder
Sensurerte	41 760	11 798	40,925 måneder	11 598	46,226 måneder	15 122	100,0	14 026	100,0
Totalt antall observasjoner ³	83 094	28 824	100,0	25 122	100,0				

Kilde: Table 5.1 i Tysse (2001).

¹ Uførepensjon.

² Andre tilstander, blant annet arbeidsledighet og andre tidligpensjonsordninger.

³ Personer som ikke er registrert med noen overgang ut av arbeidsmarkedet før 67 års alder.

Tabell 13. Overganger fra arbeid til trygd.

Koeffisienter og standardavvik for menn og kvinner som har rett til AFP

	AFP-ordningen				Uførepensjon (DP)				Ut av arbeidssyrken (OLF)			
	Menn		Kvinner		Menn		Kvinner		Menn		Kvinner	
	Koeffisienter	Standardavvik	Koeffisienter	Standardavvik	Koeffisienter	Standardavvik	Koeffisienter	Standardavvik	Koeffisienter	Standardavvik	Koeffisienter	Standardavvik
Konstantledd	-3,1787	0,1431	-3,3592	0,1654	-1,0715	0,2498	-2,9824	0,2815	-5,0748	0,2923	-4,8357	0,3258
Ugift	-0,0579	0,0424	-0,5547	0,0507	-0,3796	0,0846	-0,3761	0,0901	-0,2561	0,0979	-0,2619	0,1105
Enke(mann)	-0,2999	0,0519	-1,5307	0,0422	-0,0527	0,0873	-0,3444	0,0530	0,2191	0,0905	0,4948	0,0537
Skilt	-0,2528	0,0420	-0,6800	0,0504	-0,0429	0,0727	0,3282	0,0658	0,0831	0,0774	-0,1512	0,0999
Utdanning (antall år)	0,0039	0,0042	0,0291	0,0051	-0,0051	0,0079	0,0117	0,0086	-0,0103	0,0087	0,0560	0,0101
Forventet arbeidstid:	-1,5593	0,0832	-0,7232	0,0370	-1,3604	0,1278	-1,4260	0,0655	-0,1586	0,1048	-0,4107	0,0716
Inntekt (NOK 1000)	-0,9190	0,0787	-0,3420	0,0322	-0,8972	0,1310	-0,7030	0,0525	-0,1624	0,1305	-0,3847	0,0664
	-0,0026	0,0002	-0,0096	0,0005	-0,0024	0,0005	-0,0151	0,0008	0,0009	0,0003	-0,0066	0,0009

Individuelle karakteristika

Sivilstand:

Utdanning (antall år)
Forventet arbeidstid:

Inntekt (NOK 1000)

Potensiell pensjon (NOK 1000)	0,0120	0,0007	0,0241	0,0008	0,0029	0,0012	0,0184	0,0013	0,0092	0,0013	0,0165	0,0016
Potensiell arbeidsledighetstrygd (NOK 1000)	-0,0248	0,0006	-0,0220	0,0011	-0,0340	0,0013	-0,0156	0,0018	-0,0307	0,0010	-0,0177	0,0022
<i>Foretaks karakteristika:</i>												
Antall arbeidstakere	0,0029	0,0017	-0,0053	0,0014	0,0066	0,0029	-0,0030	0,0024	-0,0130	0,0041	-0,0096	0,0030
Andel mannlige arbeidstakere	-0,1204	0,0853	-0,1130	0,1133	-0,6555	0,1603	-0,2652	0,2023	0,1986	0,1755	0,7944	0,2224
Andel arbeidstakere over 50 år	-0,5843	0,1485	-0,4567	0,1893	-0,8890	0,2911	-0,9345	0,3699	0,1492	0,2996	0,6850	0,3724
Andel ansatte på lang deltid	-0,0725	0,1929	-0,0346	0,1681	-0,1782	0,3474	-0,3824	0,2944	-0,5785	0,4123	-0,5673	0,3547
Andel ansatte på kort deltid	-0,3643	0,1188	0,0860	0,1296	-0,1848	0,2159	-0,2127	0,2280	-0,5346	0,2386	-0,3687	0,2539
Total arbeidserfaring i gjennomsnitt	0,0662	0,0067	0,0744	0,0085	0,0335	0,0120	0,0174	0,0151	0,0407	0,0135	0,0009	0,0167
Foretakspesifikk arbeidserfaring i gjennomsnitt	0,0002	0,0039	-0,0237	0,0064	0,0037	0,0078	-0,0010	0,0119	-0,0990	0,0080	-0,0575	0,0129
Gjennomsnittlig utdanning:												
	0,1941	0,0410	-0,1262	0,0594	0,1075	0,0744	0,0056	0,1074	0,5711	0,0958	-0,1147	0,1226
	-0,1718	0,0730	-0,1022	0,0903	-0,0845	0,1468	-0,1119	0,1634	0,1682	0,1474	-0,3377	0,1756
Arbeidsledighetsrate	-0,0629	0,0089	-0,0610	0,0099	0,0110	0,0158	-0,0145	0,0158	0,1536	0,0177	-0,0027	0,0191
Ikke i konkurranseutsatt sektor	-0,3620	0,0871	-0,4096	0,2128	0,1595	0,2310	-0,2554	0,4847	-0,1522	0,2341	0,4988	0,4524
Næringer:												
Jordbruk, skogbruk, jakt og fiske	-0,1056	0,1164	0,2167	0,2518	-0,6431	0,2717	-0,2670	0,5927	-0,3390	0,2586	0,3420	0,4614
Olje- og gass utvinning	-0,8599	0,1115	-0,5491	0,2960	-0,3979	0,1889	0,0370	0,5143	1,0739	0,1228	1,6509	0,2617
Elektrisitet, gass- og vannkraft	0,5846	0,1061	1,3636	0,2839	-2,5469	0,4719	-0,8832	1,1166	-0,3016	0,2931	-0,5774	0,6852
Bygge- og anleggsvirksomhet	0,3008	0,0975	0,0485	0,2448	0,2336	0,2427	0,4646	0,5259	-0,2738	0,2559	-0,8542	0,5189
Varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet	0,2535	0,0985	0,2791	0,2198	-0,3332	0,2472	0,3026	0,4956	0,1135	0,2519	-0,7583	0,4661
Transport	0,3267	0,0824	0,2054	0,1931	-0,4705	0,2242	-0,0529	0,4450	-0,3736	0,2232	-0,2108	0,4504
Post og telekommunikasjon	0,0937	0,1317	0,3576	0,2335	-0,2737	0,2853	1,0618	0,5101	0,3954	0,3136	-0,1554	0,4919
Finansiell tjenesteyting, forsikring og eiendomsdrift	0,4193	0,1081	0,5223	0,2291	-0,6914	0,2783	0,0104	0,5221	0,1049	0,2690	-0,6420	0,4929
Undervisning og forskning	0,3462	0,1014	0,0871	0,2200	-0,2269	0,2486	0,5202	0,4952	0,4447	0,2549	-0,3804	0,4646
Annen offentlig og privat tjenestevirksomhet	0,2237	0,0973	0,1062	0,2194	-0,1594	0,2439	0,5398	0,4942	0,3374	0,2487	-0,3767	0,4637
Ukjent næring	0,2762	0,2656	0,0900	0,3302	-0,4552	0,5595	1,0451	0,6094	1,1499	0,4021	0,6563	0,5349
Region												
Oslo og Akershus	0,1415	0,0454	0,1020	0,0513	-0,5189	0,0736	-0,6751	0,7054	0,3278	0,0939	0,1976	0,1058
Hedmark og Oppland	0,3405	0,0512	0,1578	0,0574	-0,5514	0,0885	-0,5729	0,0900	-0,0099	0,1149	0,1972	0,1196
Sør-øst Norge	0,1636	0,0469	0,1299	0,0525	-0,3368	0,0727	-0,4556	0,0751	0,3173	0,0951	0,2339	0,1077
Agderfylkene og Rogaland	0,3466	0,0486	0,1884	0,0550	-0,0597	0,0754	-0,3703	0,0799	0,0910	0,1050	0,3375	0,1112
Vest-Norge	0,0938	0,0462	0,0504	0,0517	-0,4193	0,0723	-0,5635	0,0741	0,3282	0,0948	0,3935	0,1037
Trøndelag	0,1897	0,0531	0,1194	0,0596	-0,2458	0,0820	-0,0373	0,0801	-0,0158	0,1134	0,3168	0,1194
Antall observasjoner	11 763		8 751		2 940		2 810		2 305		1 951	
¹ Referansegruppen:												
Sivilstand:												
Forventet arbeidstid:												
Gjennomsnittlig utdanning:												
Sektor:												
Næring:												
Region:												

Tabell 14. Overganger fra arbeid til trygd.

Koeffisienter og standardavvik for menn og kvinner som ikke har rett til AFP¹

	Uførepensjon (DP)				Ut av arbeidsstyrken (OLF)			
	Menn		Kvinner		Menn		Kvinner	
	Koeffi- ssienter	Standard- avvik	Koeffi- ssienter	Standard- avvik	Koeffi- ssienter	Standard- avvik	Koeffi- ssienter	Standard- avvik
Konstantledd	-1,4461	0,2331	-3,0950	0,2623	-4,1693	0,2923	-4,3340	0,2095
<i>Individuelle karakteristika</i>								
Sivilstand:								
Ugift	-0,3879	0,0919	-0,4891	0,1244	0,0522	0,0979	-0,0733	0,0918
Enke(mann)	-0,2349	0,1151	-0,3474	0,0616	0,1547	0,0905	0,0020	0,0463
Skilt	-0,0440	0,8200	0,4741	0,0851	0,0553	0,0774	-0,0171	0,0836
Utdanning (antall år)	-0,0624	0,0100	-0,0652	0,0113	0,0085	0,0087	0,0214	0,0093
Forventet arbeidstid:								
Kort deltid	-0,9863	0,0958	-1,4973	0,0698	0,0143	0,1048	-0,1221	0,0563
lang deltid	-0,6663	0,1261	-0,0224	0,0630	0,0296	0,1305	-0,0310	0,0595
Inntekt (NOK 1000)	0,0007	0,0004	-0,0122	0,0007	0,0009	0,0003	-0,0020	0,0006
Potensiell pensjon (NOK 1000)	-0,0038	0,0011	0,0100	0,0016	-0,0007	0,0013	0,0070	0,0014
Potensiell arbeidsledighetstrygd (NOK 1000)	-0,0301	0,0013	-0,0087	0,0023	-0,0144	0,0010	-0,0144	0,0017
<i>Foretaks-karakteristika:</i>								
Antall arbeidstakere	-0,0124	0,0056	-0,0040	0,0029	-0,0006	0,0041	-0,0188	0,0034
Andel mannlige arbeidstakere	0,4571	0,1260	-0,5568	0,1313	0,0087	0,1755	0,0653	0,1020
Andel arbeidstakere over 50 år	-1,0906	0,1356	-1,0439	0,1467	-0,1440	0,2996	0,5762	0,0997
Andel ansatte på lang deltid	-0,1475	0,2110	-0,6325	0,1671	-0,3297	0,4123	-0,3158	0,1287
Andel ansatte på kort deltid	-0,1032	0,1256	-0,1738	0,1299	-0,5246	0,2386	-0,4751	0,0995
Total arbeidserfaring i gjennomsnitt	0,0159	0,0069	0,0307	0,0075	0,0140	0,0135	0,0041	0,0054
Foretaksspesifikk arbeidserfaring i gjennomsnitt	0,0031	0,0058	-0,0012	0,0077	-0,0390	0,0080	-0,0576	0,0059
Gjennomsnittlig utdanning:								
Middels	-0,0953	0,0636	-0,0887	0,0701	0,0993	0,0958	0,3030	0,0571
Høy	0,0188	0,1511	0,0332	0,1506	-0,1501	0,1474	-0,2659	0,1291
Arbeidsledighetsrate	0,0802	0,0173	0,0464	0,0180	0,0956	0,0177	0,0547	0,0145
Ikke i konkurranseutsatt sektor	0,3579	0,1568	-0,6408	0,3497	-0,0930	0,2341	-0,6707	0,1875
Næringer:								
Jordbruk, skogbruk, jakt og fiske	-0,7635	0,1660	-0,0645	0,3656	-0,1159	0,2586	0,6042	0,2033
Olje- og gass utvinning	-1,2172	0,2888	-1,2657	0,7167	-0,2777	0,1228	-0,1100	0,4173
Elektrisitet, gass- og vannkraft	-0,8607	0,1982	0,4641	0,4255	0,4043	0,2931	0,7722	0,2617
Bygge- og anlegsvirksomhet	-0,4759	0,1796	0,1701	0,4182	0,0380	0,2559	0,6194	0,2459
Varehandel, hotell- og restaurantvirksomhet	-0,4532	0,1723	0,5808	0,3611	-0,1375	0,2519	0,7111	0,2034
Transport	-0,8152	0,1608	-0,0903	0,3392	0,3624	0,2232	0,5413	0,1815
Post og telekommunikasjon	-1,7727	0,2447	-1,2860	0,4058	0,4066	0,3136	0,9921	0,2230
Finansiell tjenesteyting, forsikring og eiendomsdrift	-0,9643	0,1859	-0,0024	0,3708	0,0466	0,2690	0,8080	0,2092
Undervisning og forskning	-0,1558	0,1977	0,8705	0,3650	0,0739	0,2549	0,7045	0,2094

Region	-0,4342	0,1750	0,8196	0,3620	-0,0603	0,2487	0,6020	0,2052
Annen offentlig og privat tjenestevirksomhet	-0,4207	0,3037	0,6538	0,4833	1,3699	0,4021	1,6702	0,2415
Ukjent næring								
Oslo og Akershus	-0,0510	0,0903	-0,3005	0,0911	0,2909	0,0939	0,3596	0,0873
Hedmark og Oppland	0,1066	0,1085	-0,1225	0,1075	0,1292	0,1149	0,9090	0,1005
Sør-øst Norge	0,0819	0,0934	-0,1959	0,0929	0,2774	0,0951	0,1228	0,0902
Agderfylkene og Rogaland	0,1375	0,0994	-0,2227	0,1011	0,1301	0,1050	0,0500	0,0962
Vest-Norge	-0,1473	0,0970	-0,3313	0,0956	0,1977	0,0948	0,2270	0,0894
Trøndelag	0,0118	0,1069	-0,1042	0,1078	-0,5320	0,1134	0,0474	0,1039
Antall observasjoner	2 283		2 123		3 162		3 246	
¹ Referansegruppen:								
Sivilstand:								
Forventet arbeidstid:								
Gjennomsnittlig utdanning:								
Sektor:								
Næring:								
Region:								

3. 3. Andre norske studier

Ved Frischsenteret har man gjort flere analyser av tidligpensjonering. I et arbeid av Røed og Zhang (2000) studeres sammenhengen mellom økonomiske insentiver og overganger i arbeidsmarkedet. De benytter norske registerdata for 1992-1995 og studerer overganger mellom sysselsetting, arbeidsledighet og ut av arbeidsstyrken med en competing risk hasard rate modell. De finner at det er en betydelig konjunktoreffekt i alle overganger, unntatt for overganger fra sysselsetting og ut av arbeidsstyrken. Økonomiske insentiver er viktige for overganger fra arbeidsledighet til sysselsetting, som for overganger fra sysselsetting og ut av arbeidsstyrken. I deres modell gir en økt arbeidsledighetstrygd på 10 prosent en reduksjon i overgangsraten fra arbeidsledighet til sysselsetting på 4-7 prosent, mens overgangsraten fra arbeidsledighet ut av arbeidsstyrken reduseres med 10-13 prosent. Dersom man har mulighet for å gå over på en generøs tidligpensjonsordning så øker sannsynligheten for gå fra arbeid og over på denne ordningen med 40-80 prosent. Økt human kapital gir større jobb til jobb overgangsrater og lavere overgangsrater til arbeidsledighet og ut av arbeidsstyrken. Mer human kapital gir også høyere overgangsrater fra arbeidsledighet til sysselsetting.

I flere arbeider har man studert tidligpensjonering blant gifte menn med rett til AFP, se blant annet Haugen (2000), Røgeberg (2000), Hernæs og Strøm (2000), Zhiyang (2000) og Hernæs, Zhiyang og Strøm (2001). Jeg vil ikke gi noen fullstendig gjennomgang av disse arbeidene, men bare kort gi noen hovedresultater.

Menn som jobber i service sektor har lavere overgangsrater til AFP i løpet av det første året de har denne retten, enn menn som ikke er i service sektor. Omtrent 25 prosent mot i underkant av 40 prosent. For menn i privat sektor er det omtrent 40 prosent som går over på AFP, mens det for offentlig ansatte gifte menn er omtrent 25 prosent som går over på AFP i løpet av det første året etter at de har fått en slik rett. Det er data for 1993 og 1994 som er benyttet.

De gjør også noen politikksimuleringer på disse dataene. Dersom pensjonsinntekter beskattes likt med arbeidsinntekt gir det en betydelig nedgang i overgangen til AFP, og en sterk økning i heltids arbeid blant menn. Kvinners arbeidstilbud påvirkes ikke så mye. En ytterligere reduksjon i pensjon før skatt med 10 prosent har en positiv effekt på andelen som arbeider heltid for begge kjønn. Menn i lavinntektshusholdninger øker sitt arbeidstilbud mer enn menn i rikere husholdninger. Fattigere husholdninger er også sterkere rammet via redusert forventet velferd relativt til rikere husholdninger.

Brinch, Hernæs og Strøm (2001) studerer overganger mellom tilstander i arbeidsmarkedet. De estimerer en multinomisk logitmodell på et stort paneldatasett for Norge i perioden 2. kvartal 1988 til 4. kvartal 1999. Modellen gjengir dataene godt, og benyttes til å gjennomføre simuleringer for å se på effekten av å ta bort AFP-ordningen. De finner at arbeidsmarkedsdeltakelsen for eldre menn (55-67 år) vil øke fra 72 prosent til 83 prosent i 2005 dersom AFP tas bort. For kvinner vil arbeidsmarkedsdeltakelsen øke fra 62 prosent til 67 prosent.

4. Internasjonal litteratur

4.1. Økonomiske insentiver og tidligpensjonering

Pensjoneringsbeslutningen er studert i mange land. De fleste av disse studiene fokuserer på effekten av økonomiske insentiver på beslutningen om pensjonering. Utbyggingen av trygde- og helseforsikringsordninger er sentrale økonomiske faktorer. Gruber og Wise (1997) gjengir resultater fra studier i 11 land. For hvert av landene gjøres like studier. Først gir man en oversikt over utviklingen i arbeidsmarkedsdeltakelsen. Deretter beskrives de institusjonelle forholdene rundt hvert lands sosialforsikringsystem. Til slutt analyseres effekten av de økonomiske insentivene i trygdesystemet for pensjoneringsbeslutningen. Det legges vekt på å søke å få fram interaksjonseffekter mellom ulike deler av skatte- og trygdesystemet. Ved å gjennomføre de samme studiene for hvert av landene, kan man sammenligne analysene.

Tabell 15 gir en oversikt over noen av de viktigste resultatene fra studiene i de elleve landene. Landene er ordnet etter andel av de mellom 55 og 65 år utenfor arbeidsstyrken. Videre er det data for andelen menn på 59 år som er utenfor arbeidsstyrken. Tidligpensjonsalder i de ulike land er i fjerde kolonne. Videre er det oppgitt pensjonsytelse som andel av tidligere inntekt, ved alder for tidligpensjonering. Så er det oppgitt endringen i nåverdien av fremtidige pensjonsytelser dersom man arbeider ett år til. Tredje siste kolonne viser den implisitte skatten på arbeidsinntekter neste år, dersom man har gått av med pensjon. Nest siste kolonne viser så implisitt skatt på arbeidsinntekt som andel av arbeidsinntekt, summert fra tidligpensjonsalder til man er 69 år. Siste kolonne gjengir hasardraten ved tidligpensjoneringsalder, som er risikoen for å gå av med pensjon ved tidligpensjonsalder.

Det vi kan se er at det er en ganske sterk sammenheng mellom trygdeytelser og andelen mellom 55 og 65 år som ikke er i arbeidsstyrken. Land med store trygdeytelser som andel av tidligere inntekt har gjennomgående lavere andel eldre i arbeidsstyrken. Det samme gjelder for den implisitte skatten på fortsatt arbeid. Land med høy skatt på fortsatt arbeid, har lavere andel eldre i arbeidsstyrken.

Tabell 15. Arbeidsmarkedsdeltakelse blant eldre og pensjonsytelser i 11 OECD land.

Land	Andel utenfor arbeidsstyrken, Alder 55 - 65 år.	Menn utenfor arbeidsstyrken, Alder 59 år.	Tidligpensjonsalder.	Pensjonsytelse som andel av tidligere inntekt, ved alder for tidligpensjon. %	Endring nåverdi på fremtidige pensjonsytelser ved fortsatt arbeid ett år til. %	Implisitt skatt på arbeidsinntekter neste år. Ved alder for tidligpensjon. %	Implisitt skatt på arbeidsinntekter, summert fra tidligpensjonsalder til 69 års alder. Andel av arbeidsinntekt hvert år.	Hasardraten ved tidligpensjonsalder %
Belgia	67	58	"60"	77	- 5,6	82	8,87	33
Frankrike	60	53	60	91	- 7,0	80	7,25	65
Italia	59	53	"55"	75	- 5,8	81	9,20	10
Nederland	58	47	"60"	91	-12,8	141	8,32	70
Storbritannia	55	38	60	48	-10,0	75	3,77	22
Tyskland	48	34	60	62	- 4,1	35	3,45	55
Spania	47	36	60	63	4,2	-23	2,49	20
Canada	45	37	60	20	-1,0	8	2,37	32
USA	37	26	62	41	0,2	-1	1,57	25
Sverige	35	26	60	54	-4,1	28	2,18	5
Japan	22	13	60	54	-3,9	47	1,65	12

Kilde: Table 1. Gruber og Wise (1997).

Note: I noen land er tidligpensjoneringsalderen ikke helt entydig. Der alderen står i situasjonstegn er dette for å markere de landene der det er størst tvetydighet, men tilgjengeligheten av arbeidsledighetsstrygd og uføretrygd gir også tvetydighet i de andre landene. Beregningene er tatt fra de ulike artiklene for de enkelte landene. For informasjon om spesielle forhold ved de enkelt landene henvises til table 1 i Gruber og Wise, samt artiklene for hvert enkelt land.

I OECD (1998) er det en studie av pensjoneringsbeslutningen i OECD landene, og spesielt betydningen av trygdesystemet for reduksjonen i arbeidsstyrkedeltakelsen for eldre de siste tiårene.

Denne studien viser også at pensjonssystemene i bortimot alle OECD landene i midten av 1990-årene gjorde det økonomisk attraktivt å trekke seg ut av arbeidsmarkedet når man har passert 55 år. Den implisitte skatten på fortsatt arbeid for eldre har økt sterkt i de fleste land siden 1960-årene. De økonomiske insentivene til å trekke seg ut av arbeidsmarkedet har ytterligere blitt forsterket ved

innføringen av flere tidligpensjoneringsprogram. I studien gjøres regresjonsanalyser på tverrsnittsdata for OECD landene, og disse viser at de økonomiske insentivene til å trekke seg ut av arbeidsmarkedet for eldre i betydelig grad har bidratt til reduksjonen i deltagerraten i arbeidsstyrken for eldre menn. I tillegg kommer endringer i strukturelle forhold i arbeidsmarkedet, som arbeidsledighet og sammensetningen av arbeidsstyrken. Hovedresultatene er gjengitt i tabell 16.

En ti prosentpoeng høyere nåverdi på fremtidige pensjonsytelser øker deltagerraten med 1,3 til 2,5 prosentpoeng. Vi ser videre at økt pensjonsalder med ett år gir 0,8-1 prosentpoeng høyere arbeidsmarkedsdeltakelse for menn mellom 55 og 65 år. Dersom arbeidsledighetstrygden reduseres med ti prosentpoeng øker deltagerraten med 1,5 til 2 prosentpoeng. En reduksjon i arbeidsledighetsraten på ett prosentpoeng gir en økt deltagerrate med 0,6 til 0,9 prosentpoeng. En reduksjon i andelen av arbeidsstyrken under 55 år med ett prosentpoeng fører til økning i arbeidsmarkedsdeltakelsen for de mellom 55 og 65 år på 0,9 prosentpoeng.

Tabell 16. Deltagerrater for menn 55-65 år: Oppsummering av resultater fra regresjoner på data 1971-1995. Estimert endring i deltakelsen. Endringer i andeler¹.

Forklaringsvariable	Prosent- poeng	Signifikansnivå
Alderspensjonssystemet:		
Ytelse som andel av tidligere inntekt (+10 prosentpoeng)	0.5	
Endring av nåverdien på fremtidige pensjonsytelser (+10 prosentpoeng)	1.3-2.5	1% nivå
Pensjonsalder (+ 1 år)	0.8-1.0	1% nivå
Tidligpensjonsordninger:		
Arbeidsledighetstrygd (-10 prosentpoeng)	1.5-2.0	1% nivå
Spesielle tidligpensjonsytelser (-10 prosentpoeng)	0.3-0.5	
Strukturelle arbeidsmarkedsforhold:		
Arbeidsledighetsrate (-1 prosentpoeng)	0.6-0.9	1% nivå
Andel av arbeidsstyrken under 55 år (-1 prosentpoeng)	0.9	1% nivå

Kilde : OECD

1. Estimaten er fra en økonometrisk model basert på resultater fra et panel av land ved Feasible Generalized Least Squares (FGLS). Det kontrolleres for landspesifikke effekter, heteroskedastisitet og serekorrelasjon mellom grupper.

5. Annen litteratur

5.1. Økonomiske insentiver i pensjonssystemet

Sterkeby og Thøgersen (1999) studerer velferdseffekter av ulike endringer i pensjonssystemets utforming innen generasjoner og mellom generasjoner innenfor en overlappende generasjonsmodell. De finner at det i Norge har funnet sted en utvikling i retning av mindre sammenheng mellom innbetalte pensjonsavgifter fra det enkelte individ og utbetalte pensjonsytelser, noe som reduserer den aktuariske sammenhengen mellom innbetalte avgifter og utbetalte ytelser på marginen, og skaper økte insentiver til tidligpensjonering. De viser til at utviklingen har gått motsatt i Sverige. Der har det blitt en sterkere sammenheng mellom innbetalte pensjonsavgifter og utbetalte ytelser. Dette reduserer insentivene til tidligpensjonering.

5.2. Teknologi og tidligpensjonering

Bartel og Sicherman (1993) studerer effekten av teknologiske endringer på pensjoneringsbeslutningen til eldre arbeidere. I henhold til humankapitalteorien er det i hovedsak to måter teknologiske endringer påvirker pensjoneringsbeslutningen til eldre arbeidere: (i) gjennom den direkte virkningen av teknologiske endringer på opplæringsinvesteringene, og (ii) indirekte via virkningen av teknologiske endringer på depresieringen av humankapitalen. Det er en positiv korrelasjon mellom andelen opplæring og hellingen på lønnskurven. En brattere profil på lønnskurven innebærer at arbeid i senere år belønnes mer enn arbeid i yngre år. Næringer som tilbyr mer opplæring vil derfor trekke til seg arbeidere som ønsker å pensjonere seg senere enn arbeidere i næringer med mindre opplæring. Teknologiske endringer innebærer imidlertid også at en del av humankapitalen depresieres, og depresieringen er større jo større teknologisk endringstakt. Denne effekten virker i retning av at arbeidere i næringer med høy teknologisk endringsrate pensjonerer seg tidligere enn arbeidere i næringer med lavere teknologisk endringsrate. Det er derfor to effekter som virker i hver sin retning. Dersom det er en positiv nettokorrelasjon mellom teknologiske endringer og investeringer i opplæring, noe som innebærer at den direkte virkningen av teknologiske endringer på opplæringen er større enn den indirekte effekten på depresieringsraten av humankapitalen, vil eldre arbeidere i næringer med høye teknologiske endringsrater pensjonere seg senere enn arbeidere i næringer med færre teknologiske endringer.

Derimot vil en endring i hyppigheten av teknologiske endringer som ikke er forventet øke depresieringen av eksisterende kunnskap, og lede til en revidert investering i humankapital. Dette vil gi insentiver til å pensjonere seg tidligere, da den opplæringen som kreves blir en investering som ikke lenger er attraktiv.

De finner støtte for begge hypotesene på amerikanske data, som er et utvalg amerikanske menn mellom 45 og 59 år i 1966, og som følges til 1983.

Ahituv og Zeira (2000) studerer teknologisk fremgang og tidligpensjonering. De benytter en overlappende generasjonsmodell der nye generasjoner lærer seg en ny mer produktiv teknologi enn den de eldre generasjonene benytter. Dette gir eldre arbeidere insentiver til å trekke seg ut av arbeidsmarkedet tidligere. Relativt sett vil arbeidere i næringer med hyppige teknologiske endringer ha sterke insentiver til å trekke seg ut av arbeidsmarkedet tidligere.

I tider med generelle teknologiske endringer vil lønningene øke, da teknologiske endringer medfører at nyere og mer produktiv teknologi blir tatt i bruk. I de sektorer der det er mindre hyppige teknologiske endringer vil dette trekke i retning av at arbeiderne blir lengre i arbeidsmarkedet. Det er dermed to effekter som drar i hver sin retning. Hvilken effekt som vil dominere blir et empirisk spørsmål. Ahituv og Zeira finner på et utvalg amerikanske menn at teknologiske endringer bidrar til å forklare økt tidligpensjonering, slik at det er den første effekten som dominerer.

6. Oppsummering

Det finnes en omfattende litteratur omkring tidligpensjonering, eller mer generelt overgangen fra arbeidsmarkedet til trygd. I dette notatet har vi omtalt noe av den forskningen som finnes. Resultatene fra de arbeidene som er omtalt her dekker sentrale deler av den kunnskapen som finnes på feltet, selv om det er gjort et utvalg fra alt det som er gjort.

Mye av litteraturen har fokusert på økonomiske insentiver som forklaringsfaktorer til den observerte utviklingen i retning økt tidligpensjonering i de industrialiserte landene. Forskningen har da også funnet at de økonomiske insentiver som ligger i selve skatte- og trygdereglene bidrar til å forklare den økte tidligpensjoneringen. Utformingen av selve pensjonssystemet er også med på å forklare den økte tidligpensjoneringen. Redusert aktuarisk forhold på marginen, mellom innbetalte avgifter og mottatte ytelser, som blant annet er tilfellet i Norge de seneste tiårene, drar i retning av økt tidligpensjonering. En bedre sammenheng mellom betalte avgifter og mottatte ytelser, som for eksempel i det nye svenske systemet, vil virke i retning av å bremse eller motvirke økningen i tidligpensjoneringen.

Videre er det ulikheter etter kjønn, utdanning og næring, samt kjennetegn ved arbeidsplassene. Kvinner synes å ha større tilbøyelighet til å bli i arbeidsmarkedet enn menn. Høyt utdannede, og personer med høy inntekt synes å ha mindre tilbøyelighet til å tidligpensjonere seg enn lavt utdannede, og personer med lav

inntekt. De som arbeider i tjenesteytende næringer ser ut til å bli lenger i arbeidsmarkedet enn de som er i industrien.

Det synes også som at teknologiske endringer kan være med på å forklare den lavere arbeidsmarkedsdeltakelsen blant eldre. Ny teknologi krever opplæring, og det kan i visse tilfeller være en investering som for eldre ikke er attraktiv, slik at de trekker seg ut av arbeidsmarkedet.

7. Litteraturliste

Ahituv, A. og J. Zeira (2000): Technical Progress and Early Retirement. Discussion Paper No. 2614, Centre for Economic Policy Analysis (CEPR).

Bartel, A. P. og N. Sicherman (1993): Technological Change and Retirement Decisions of Older Workers. *Journal of Labor Economics*, 1993, **Vol. 11**, no. 1, 162-183.

Bratberg, E., T. H. Holmås og Ø. Thøgersen (2000): Assessing the effects of early retirement programs. SNF rapport 10/2000.

Brinch, C., E. Hernæs og S. Strøm (2001): Labour Supply Effects and an Early Retirement Programme. Working Paper No. 463, CESifo.

Fredriksen, D. (1998): *Projections of Population, Education, Labour Supply and public Pension Benefits. Analyses with the Dynamic Microsimulation Model MOSART*. Sosiale og økonomiske studier 101, Statistisk Sentralbyrå.

Rønningen, D. og D. Fredriksen (2002): Beskatningen av pensjonister. Notater 2002/17, Statistisk sentralbyrå.

Gruber, J. og D. Wise (1997): Social Security Programs and Retirement Around the World, NBER Working paper 6134, 1997.

Haugen, F. (2000): Insentivvirkninger av skatte- og pensjonsregler. Arbeidsnotat 4/2000, Frischsenteret for økonomisk forskning.

Hernæs, E., M. Sollie og S. Strøm (2000): Early Retirement and Economic Incentives. *The Scandinavian Journal of Economics*, **Vol. 102** 2000, No. 3, 481-502.

Hernæs, E. og S. Strøm (2000): Family Labour Supply when the Husband is Eligible for Early retirement. Memorandum No. 13/2000, Økonomisk Institutt Universitetet I Oslo.

Hernæs, E., J. Zhiyang og S. Strøm (2001): Retirement in Non-Cooperative and Cooperative Families. Working Paper No. 476, CESifo.

NOU (1998:19): *Fleksibel pensjonering*, Finans- og tolldepartementet, Oslo: Akademika.

NOU (2000:27): *Sykefravær og uførepensjonering. Et inkluderende arbeidsliv*, Sosial- og helsedepartementet, Oslo: Akademika.

OECD (1998): The retirement decision in OECD countries, Working Paper no. 1 on macroeconomic and structural policy analysis (ECO/CPE/WP1(98)2), OECD, Paris.

OECD (2000): Labour Force Statistics.

Pedersen, A.W. (1997): Mellom arbeid og pensjon: rapport fra en spørreundersøkelse. FAFO-rapport 223. FAFO.

Røed, K. og T. Zhang (2000): Labour Market Transitions and Economic Incentives. Memorandum No. 15/2000, Økonomisk Institutt Universitetet i Oslo.

Røgeberg, O.J. (2000): Married Men and Early Retirement under AFP Scheme. Memorandum No. 02/2000, Økonomisk Institutt Universitetet I Oslo.

Thøgersen, Ø., C. E. Gjersem, J. G. Sannarnes og W. I. Sterkeby (1999): Skatt, trygd og arbeidstilbud. Rapport 45/99, SNF.

Tysse, T. I. (2001): *Effects of Enterprise Characteristics on Early Retirement*. Rapport 2001/26. Statistisk Sentralbyrå.

Zhiyang, J. (2000): Family Labor Supply when the Husband is Eligible for early Retirement. Some Empirical Evidences. Memorandum No. 04/2000, Økonomisk Institutt Universitetet I Oslo.

De sist utgitte publikasjonene i serien Notater

2001/68	B. Mathisen: Flyktninger og arbeidsmarkedet 4. kvartal 2000. 33s.	2002/5	G. Dahl og C. Nordseth: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Inntekt og formue, 1992-1999. 41s.
2001/69	M. Stålnacke, T. Nøtnæs og G. Haraldsen: Fokusgrupper om husholdningsbegrepet. 35s.	2002/6	G. Dahl og C. Nordseth: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Sysselsetting. 1992-1998. 107s.
2001/70	O. Villund: Automatisk koding av yrke i Arbeidstakerregisteret. 14s.	2002/7	S. Lien og C. Nordseth: FD - Trygd: Dokumentasjonsrapport. Pensjonsgivende inntekt, 1992-1999. Omsorgspoeng, 1992-1997. 24s.
2001/71	L.R. Sletmoen: Merverdiavgiftsdata i Bedrifts- og foretaksregisteret (BoF). 16s.	2002/8	V. Lund: Kostnadsindekser for lastebiltransport. Definisjoner og beregningsmetode. Vekter og representantvarer 2001. 47s.
2001/72	Ø. Kleven: Kultur- og mediebruksundersøkelsen 2000. Dokumentasjonsrapport. 53s.	2002/9	T. M. Normann: Rekruttering til erfaringskonferanse og undersøkelse om røykevaner blant kvinner i alderen 25-45 år. Dokumentasjonsrapport. 16s.
2001/73	L. Vågane: Omnibusundersøkelsen 2000. Dokumentasjonsrapport. 115s.	2002/10	J. Holmøy: GERIX 1995-1999. Dokumentasjon, system, data, program. 47s.
2001/74	A.S. Abrahamsen, G. Olsen: Bedriftspopulasjonen 1998. Registrering av nye og opphørte bedrifter. 58s.	2002/11	T.M. Normann: Underøking om det lokale sjølvstyret. Dokumentasjonsrapport. 81S.
2001/75	A. Wethal: Omlegging av produksjonsrutinene for statistikk over veitrafikkulykker. Dokumentasjon av prosessen og nytt produksjonsopplegg. 30s.	2002/12	L.S. Stambøl: Regionale framskrivinger av sysselsetting og bruttoprodukt ved hjelp av SSBs modellsystem REGARD. Regionale framskrivinger basert på nasjonale anslag med modellene MODAG (1997-2005) og MSG (1995-2020). 35s.
2001/76	B. Lie og G. Daugstad : Sammenlignende studie av norsk og finsk kultursektor. 175s.	2002/13	H. Madsen og L. S. Stambøl: Kontrafaktiske regionale beregninger ved hjelp av SSBs modellsystem REGARD. Regionale beregninger basert på historiske tall på nasjonalt nivå kjørt bakover i tid på grunnlag av modellens basisår (her 1995). 55s.
2001/77	G. Haakonsen: Beregninger av utslipp til luft av klimagasser. En gjennomgang av arbeidsprosess og dokumentasjon. 39s.	2002/14	V. Hansen og H. Madsen: Månedlig og kvartalsvis elektrisitetsstatistikk. Dokumentasjon av produksjonsrutiner og systembeskrivelse. 41s.
2002/1	P. Scøning: Statistikk for 16 tettsteder og deres sentrumsarealer. Et innspill til programmet for utvikling av miljøvennlige og attraktive tettsteder i distriktene. 58s.	2002/15	A. Rolland: Søkelys på det gode liv. 37s.
2002/2	V.V. Holst Bloch: Arealbruksklassifisering av bebygde arealer. Revidert rutine for tilordning av arealbruksklasse til bygning. 58s.	2002/17	D.Rønningen og D. Fredriksen: Beskatningen av pensjonister. 41s.
2002/3	V.V. Holst Bloch: Metode og datagrunnlag for produksjon av arealstatistikk for tettstednære områder. Teknisk dokumentasjon. 29s.		
2002/4	G. Dahl og J Lajord: FD - Trygd: Konsistenskontroller. 21s.		